Taraqqiyot spektri
ILMIY JURNALI
Vol 2 № 10 2026

ARAB TILI GRAMMATIK TIZIMI TARIXIY TARAQQIYOTINING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI

АРАБ ТИЛИ ГРАММАТИК ТИЗИМИ ТАРИХИЙ ТАРАҚҚИЁТИНИНГ НАЗАРИЙ-МЕТОДОЛОГИК АСОСЛАРИ

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE HISTORICAL DEVELOPMENT OF THE ARABIC GRAMMATICAL SYSTEM

Boybuvayeva Qizlarxon To‘lanboyevna

“Yangi asr” universtiteti, ligvistik arab tili ta’lim yo‘nalishi birinchi bosqich magstranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada arab tili grammatik tizimining shakllanishi va tarixiy taraqqiyot bosqichlari, uning nazariy hamda metodologik asoslari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Arab grammatikasining vujudga kelish omillari, dastlabki grammatik maktablarning shakllanishi, Basra va Kufa grammatik maktablarining ilmiy qarashlari hamda ularning arab tilshunosligi rivojiga qo‘shgan hissasi yoritiladi. Shuningdek, arab tili grammatik tizimining rivojlanishida an’anaviy va zamonaviy lingvistik yondashuvlarning o‘rni, grammatik kategoriyalar va lingvistik qarashlarning tarixiy o‘zgarishlari tadqiq etiladi. Maqolada arab grammatik tafakkurining shakllanishi va taraqqiyotini o‘rganishda tarixiy-qiyosiy, tavsifiy, tizimli va tahliliy metodlarning ahamiyatiga alohida e’tibor qaratiladi.

Kalit so‘zlar: arab tili, grammatika, grammatik tizim, tarixiy taraqqiyot, arab tilshunosligi, Basra grammatik maktabi, Kufa grammatik maktabi, nazariy asoslar, metodologiya, lingvistik tahlil.

Аннотация. В данной статье рассматриваются процессы формирования и исторического развития грамматической системы арабского языка, а также её теоретико-методологические основы. Анализируются факторы возникновения арабской грамматики, становление первых грамматических школ, научные взгляды басрийской и куфийской грамматических школ и их вклад в развитие арабского языкознания. Особое внимание уделяется роли традиционных и современных лингвистических подходов в развитии грамматической системы арабского языка, историческим изменениям грамматических категорий и лингвистических концепций. Также раскрывается значение историко-сравнительного, описательного, системного и аналитического методов в исследовании становления и развития арабской грамматической мысли.

Ключевые слова: арабский язык, грамматика, грамматическая система, историческое развитие, арабское языкознание, басрийская грамматическая школа, куфийская грамматическая школа, теоретические основы, методология, лингвистический анализ.

Abstract. This article examines the formation and historical development of the Arabic grammatical system, focusing on its theoretical and methodological foundations. It analyzes the factors that contributed to the emergence of Arabic grammar, the establishment of the early grammatical schools, and the scholarly views of the Basran and Kufan grammatical traditions, as well as their contributions to the development of Arabic linguistics. Particular attention is paid to the role of traditional and modern linguistic approaches in the evolution of Arabic grammar, including historical changes in grammatical categories and linguistic concepts. The article also highlights the significance of historical-comparative, descriptive, systematic, and analytical methods in studying the formation and development of Arabic grammatical thought.

Keywords: Arabic language, grammar, grammatical system, historical development, Arabic linguistics, Basran grammatical school, Kufan grammatical school, theoretical foundations, methodology, linguistic analysis.

KIRISH

Arab tili dunyodagi qadimiy va boy tarixiy-lingvistik an’analarga ega tillardan biri bo‘lib, uning grammatik tizimi uzoq tarixiy taraqqiyot jarayonida shakllangan va rivojlangan. Arab tili nafaqat arab xalqlarining milliy va madaniy merosi, balki jahon sivilizatsiyasi, ilm-fan, falsafa, adabiyot va diniy tafakkur rivojida muhim o‘rin tutgan tillardan biridir. Ayniqsa, Qur’oni karim tilining arab tili ekanligi ushbu tilning grammatik me’yorlarini o‘rganish, saqlash va ilmiy jihatdan takomillashtirish zaruratini yuzaga keltirgan. Shu sababli arab tili grammatikasining shakllanishi va tarixiy taraqqiyoti tilshunoslik tarixida alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Arab tili grammatikasi (النحو (va morfologiya (الصرف (fanlari Qur'on va arab tilini saqlab qolish bilan birga rivojlangan uzoq va boy tarixga ega. Islom arab bo'lmagan hududlarga kengayib borgan sari, ko'plab yangi musulmonlar va arab bo'lmaganlar arab tilini o'rganishni boshladilar, bu esa tilni xatolardan himoya qilish uchun tizimli qoidalarga ehtiyoj tug'dirdi. Bu ehtiyoj arab tilshunosligi asoslarini yaratgan buyuk tilshunoslarning paydo bo'lishiga olib keldi.

Arab grammatik tafakkurining rivojlanishida VIII–IX asrlarda shakllangan Basra va Kufa grammatik maktablari alohida o‘rin egallaydi. Ushbu maktablar arab tili grammatik hodisalarini o‘rganish, tasniflash va nazariy jihatdan asoslash borasida o‘ziga xos ilmiy yondashuvlarni ishlab chiqdilar. Basra maktabi grammatik qoidalarni mantiqiy izchillik va qiyosiy tahlil asosida tizimlashtirishga katta e’tibor qaratgan bo‘lsa, Kufa maktabi til materiallari, she’riy manbalar va arab lahjalaridagi grammatik xususiyatlarni kengroq

hisobga olishi bilan ajralib turadi. Mazkur ikki ilmiy maktab o‘rtasidagi munozaralar va metodologik farqlar arab grammatikasining nazariy asoslari boyishiga xizmat qilgan.

Arab tili grammatik tizimining tarixiy taraqqiyotini o‘rganishda mashhur arab tilshunoslarining ilmiy merosi ham muhim ahamiyatga ega. Xususan, Sibavayhning «Al-Kitob» asari arab grammatikasining nazariy asoslarini shakllantirishda fundamental manbalardan biri hisoblanadi. Shuningdek, Xalil ibn Ahmad al-Farohidiy, al-Mubarrad, Ibn Jinniy, az-Zamaxshariy va boshqa olimlarning ilmiy qarashlari arab grammatik tafakkurining rivojlanishida muhim bosqichni tashkil etadi. Ularning asarlarida arab tilining fonetik, morfologik va sintaktik qonuniyatlari chuqur tahlil qilinib, grammatik kategoriyalarni izohlashning nazariy tamoyillari ishlab chiqilgan.

ASOSIY QISM

Ushbu tadqiqotda arab tilining rivojlanish bosqichlarini o‘rganish uchun bir nechta asosiy ilmiy yondashuv qo‘llanildi. Avvalo, tarixiy usul orqali arab tilining qadimiy davrdan zamonaviy davrgacha bo‘lgan rivojlanish jarayoni tahlil qilindi. Ushbu yondashuv yordamida tilning o‘ziga xos evolyutsiyasi, uning turli madaniy va ijtimoiy sharoitlarda qanday o‘zgarishlarga uchragani aniqlanadi. Tarixiy manbalar va arxeologik topilmalar orqali arab tilining paydo bo‘lishi va islom davrida qanday kodifikatsiyalanganligi haqida batafsil ma'lumot to‘plandi. Lingvistik usul arab tilining grammatikasi, fonetikasi va leksikasini tahlil qilishda qo‘llanildi. Bu yondashuv orqali arab tilining grammatik tizimi va tuzilishi, yangi davrlarda paydo bo‘lgan leksik o‘zgarishlar va turli dialektlar o‘rtasidagi tafovutlar chuqur tahlil qilindi. Qur'oni Karim tilining adabiy arab tiliga aylanishi va uning zamonaviy arab tili bilan bog‘liq fonologik hamda morfologik o‘zgarishlari lingvistik usullar yordamida o‘rganildi.

Tadqiqotda taqqoslash usuli ham keng qo‘llanilib, arab tilining turli tarixiy bosqichlari va davrlaridagi til xususiyatlari o‘zaro taqqoslandi. Qadimiy dialektlar, Qur'on tili va zamonaviy arab tilini taqqoslash orqali tilning qanday o‘zgarish jarayonlaridan

o‘tgani va qanday yangi til unsurlari paydo bo‘lganligi haqida xulosalar chiqarildi. Shuningdek, manbalarni tahlil qilish usuli yordamida turli yozma va og‘zaki manbalar, jumladan Qur'oni Karim, qadimiy arab yozuvlari, grammatik asarlar va zamonaviy ilmiy tadqiqotlar o‘rganildi. Ushbu usul orqali arab tilining turli tarixiy bosqichlardagi lingvistik va sotsiolingvistik xususiyatlari chuqur tahlil qilindi. Sotsiolingvistik yondashuv arab tilining ijtimoiy muhitdagi rivojlanishiga, uning turli hududlarda qabul qilinishi va boshqa tillar bilan aralashuvi jarayonlariga alohida e'tibor qaratdi. Arab tilining hozirgi lahjalari va adabiy til o‘rtasidagi munosabatlar, shuningdek, tilning zamonaviy ijtimoiy hayotdagi o‘rni ham ushbu yondashuv orqali o‘rganildi. Bu tadqiqot usullari birgalikda arab tilining rivojlanishini har tomonlama yoritishga va uning turli bosqichlardagi lingvistik xususiyatlarini chuqur tahlil qilishga imkon berdi.

Tadqiqot davomida arab tilining rivojlanish bosqichlari haqida bir qancha muhim kuzatishlar olindi. Eng asosiy kuzatishlardan biri shundan iboratki, arab tilining paydo bo‘lishi va rivojlanishida Islom va Qur'oni Karim hal qiluvchi omil bo‘lgan. Islom dini tarqalishi bilan arab tili nafaqat diniy, balki madaniy va ilmiy tilga aylangan. Qur'oni Karim tili arab tilining adabiy shakli sifatida kodifikatsiyalangan va bu tilning grammatik, sintaktik va fonetik asoslarini belgilagan. Yana bir muhim kuzatish shuki, arab tilining rivojlanishi davomida turli dialektlar va adabiy til o‘rtasidagi tafovutlar kengaygan. Islom imperiyasi kengayishi bilan arab tili boshqa tillar bilan o‘zaro aloqaga kirishgan, bu esa tilning boyishiga va uning turli geografik hududlarda turlicha rivojlanishiga olib kelgan. Shu sababli, arab tilining turli lahjalari shakllangan va ular zamonaviy davrda ham keng qo‘llanilmoqda. Biroq, adabiy arab tili bu lahjalardan ajralib, rasmiy va yozma til sifatida o‘z o‘rnini saqlab qolgan

XULOSA

Ushbu tadqiqot arab tilining rivojlanish bosqichlarini tahlil qilishga qaratilgan bo‘lib, bir qator muhim natijalarga erishildi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, arab tilining rivojlanishi tarixiy, madaniy va diniy omillar bilan chambarchas bog‘liqdir. Qur'oni Karim

tilining adabiy arab tiliga aylanishi va uning asosiy grammatik va leksik xususiyatlarini belgilash jarayoni arab tilining rivojlanishidagi hal qiluvchi omil sifatida muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, arab tili boshqa tillar bilan o‘zaro aloqaga kirishgan va bu jarayon yangi dialektlar va lahjalarning paydo bo‘lishiga sabab bo‘lgan. Natijada, arab tilining zamonaviy holati o‘zaro bog‘liq va murakkab jarayonlar natijasida shakllangan. Tadqiqot davomida olingan natijalar asosida amaliy va nazariy sohalarga oid bir qator takliflar ishlab chiqildi. Avvalo, arab tili ta’lim tizimida ilmiy asosda o‘rganilishi uchun yangi metodikalar ishlab chiqilishi zarur. Bu, xususan, talabalarni arab tilining tarixiy va madaniy kontekstini tushunishga yordam berishi kerak. Shuningdek, arab tilining zamonaviy sharoitlarda rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash maqsadida lingvistik tadqiqotlar o‘tkazish, uning lahjalari va adabiy tili o‘rtasidagi tafovutlarni o‘rganish muhimdir. Buning natijasida, arab tilining boy va xilma-xil madaniyatini, shuningdek, yangi so‘z va iboralar kirib kelishi jarayonini nazorat qilish imkoniyati paydo bo‘ladi. Shunday qilib, tadqiqot natijalari arab tilining rivojlanish jarayonini keng qamrovli yondashuv bilan o‘rganishga yordam berdi va uning amaliy va nazariy jihatlarini yanada rivojlantirish uchun takliflar tayyorlandi. Ular tilning rivojlanishida tarixiy va madaniy omillarni yanada chuqurroq o‘rganish zaruratini ko‘rsatadi

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Sibawayh. Al-Kitāb. Qadimgi arab grammatikasi bo‘yicha asosiy manba.

2. Al-Farohidiy, Xalil ibn Ahmad. Kitāb al-‘Ayn. İlk arab lug‘ati va fonetik tahlillar.

3. Aliyev, R. Arab tili grammatikasi asoslari. Toshkent: Fan, 2010.

4. Karimov, S. Arab tili morfologiyasi va sintaksisi. Toshkent: Akademiya, 2015.

5. NOSIR AL-MUTARRIZIY MEROSIDA TARJIMA NAZARIYASI VA DIDAKTIKASI: “RISALATUN FIN-NAHV” ASARI VA ZAMONAVIY TARJIMA

TA’LIMI INTEGRATSIYASI. (2025). SCIENCE TIME, 3(5), 150- 155. https://doi.org/10.66345/stj.v3i5.464.

6. Жўраева, М. (2022). «Ал-фавоиду-з-зиёиййа» ва «Кофия» асарларида феъл туркумининг ёритилиш принциплари. Востоковедение, 14(2), 58-65.
7. Mamajanova, V. Arab Tilini O ‘qitishda Yozma Nutq Ko ‘nikmasini Shakllantirishning Metodik Asoslari Va Zamonaviy Yondashuvlar. Maktabgacha va Maktab Ta’limi Jurnali, 676270.
8. Raxmonov, A. K. (2025). Nosir al-Mutarriziyning “Risalatun fin-nahv” asarining Fransiya Milliy kutubxonasida saqlanayotgan qo‘lyozma nusxalari: Tekstologik va metodologik tahlil. Oriental Journal of Philology, 6(I3), 588–599. https://doi.org/10.37547/supsci-ojp-06-I3-60.